

Ante ŠKEGRO

TOBOŽNJA DELMINIJSKA BISKUPIJA

THE ALLEGED DIOCESE OF DELMINIUM

Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

UDK: 23/28(497.5-37 Duvno)(091)

Primljeno / Received: 10. 11. 2006.

Prihvaćeno / Accepted: 8. 3. 2007.

Ante Škegro
Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
HR – 10000 ZAGREB
askegro@isp.hr

Kristijanizacija prostora u dubljem zaleđu Salone i Narone, kamo spada i duvanjski kraj, odvijala se duž glavnih komunikacijskih pravaca koji su ta mjesta povezivali s Panonijom. Na duvanjske, kao i na livanjske i glamočke prostore, kršćanstvo se po svojoj prilici proširilo s Buškoga blata. Unatoč otkriću više ranokršćanskih sakralnih objekata, prvenstveno bazilika, nema dokaza da je na duvanjskim prostorima u antici i u ranome srednjem vijeku postojala biskupija, odnosno da je ondje bilo sjedište dijecezanskoga biskupa. Kontroverzni biskup Malho († 594), kojega se najčešće dovodi u vezu s tobožnjom delminijskom biskupijom, bio je upravitelj papinskih posjeda u Dalmaciji, a ne dijecezanski biskup.

Ključne riječi: Rimski Delminij, papinski posjedi u Dalmaciji, rano kršćanstvo, rimski Delminij, papinski posjedi u Dalmaciji

UVOD

Na temelju raspoloživih podataka može se utvrditi da je kristijanizacija duvanjskih prostora intenzivirana tijekom kasne antike. No ne može se precizirati kad je započela i kako se odvijala. Institucio-

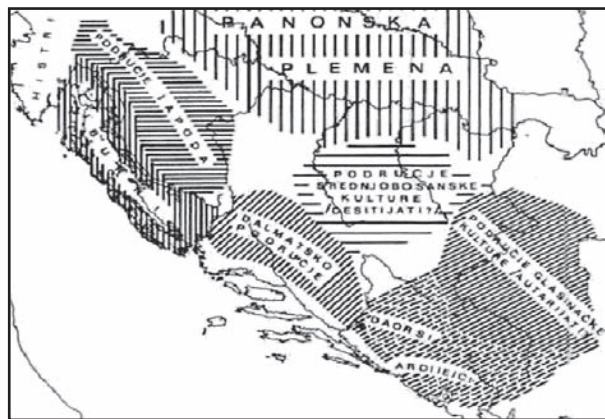
The Christianisation of the deeper hinterland of Salona and Narona, which includes the Duvno region, proceeded along the major communication routes that linked these settlements to Pannonia. Christianity began to spread to the areas of Duvno, as well as Livno and Glamoč, from the direction of the lake known as Buško Blato. Despite the discovery of a number of Early Christian sacral structures, mainly basilicas, there is no evidence of the existence of a diocese in the Duvno area during Antiquity or the Early Middle Ages, nor that this area was the seat of a diocesan bishop. The controversial bishop Malchus († 594), who is most often associated with the alleged diocese of Delminium, was the administrator of the papal estates in Dalmatia, and not a diocesan bishop.

Key words: Roman Province of Dalmatia, Early Christianity, Roman Delminium, papal estates in Dalmatia

INTRODUCTION

The assertion that the Christianisation of the Duvno area intensified during Late Antiquity is supported

nalizacija kršćanstva na duvanjskome području ne može se uvjerljivim argumentima dovesti ni u vezu sa sv. Venancijem, kako se to nerijetko čini (Bulić & Bervaldi 1912–1913: 21; Bulić 1928: 55; 1986: 42, 44, 140; Mandić 1935: 8; 1963: 8, 16; Lučić 1960), i to zbog izraza *apud (inter) Dalmatas* zabilježena u ranosrednjovjekovnim španjolskim kronikama (Farlati 1751: 563–564, 589). Ovaj se izraz bez sumnje odnosi na Delmate, a oni su, kao što je poznato, obitavali na širokim prostorima između Neretve i Krke te mora i velikih kraških polja u zapadnoj Bosni (sl. 1) (Zaninović 1966: 27–92; 1967: 5–101; Човић 1976: 118, sl. 55, 240–267). Stoga je sv. Venancije život mogao izgubiti bilo gdje među Delmatima. Na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja moglo bi se naslutiti da je kristijanizacija najprije zahvatila buškoblatske prostore kroz koje je prolazila i magistralna cesta što je spajala *Salonu* s *Argentariom* i *Sirmiumom* u Panoniji. Čini se da je upravo tim komunikacijskim pravcem, odnosno njegovim odvojcima, kršćanstvo postupno napredovalo prema buškoblatskim i duvanjskim te prema livanjskim odnosno glamočkim prostorima. U Buškome blatu potvrđene su četiri ranokršćanske bazilike: na Barama u Karlovu Hanu kod Prisoja (sl. 2) (Paškvalin & Zelenika 1964: 213; Bojanovski 1968: 162–165; 1974: 157; 1988: 228, 230; Atanacković-Salčić 1986: 15–16; Paškvalin 1988: 260; Basler 1993: 71–72; Chevalier 1995: 192–195), na Ma(na)stirinama u

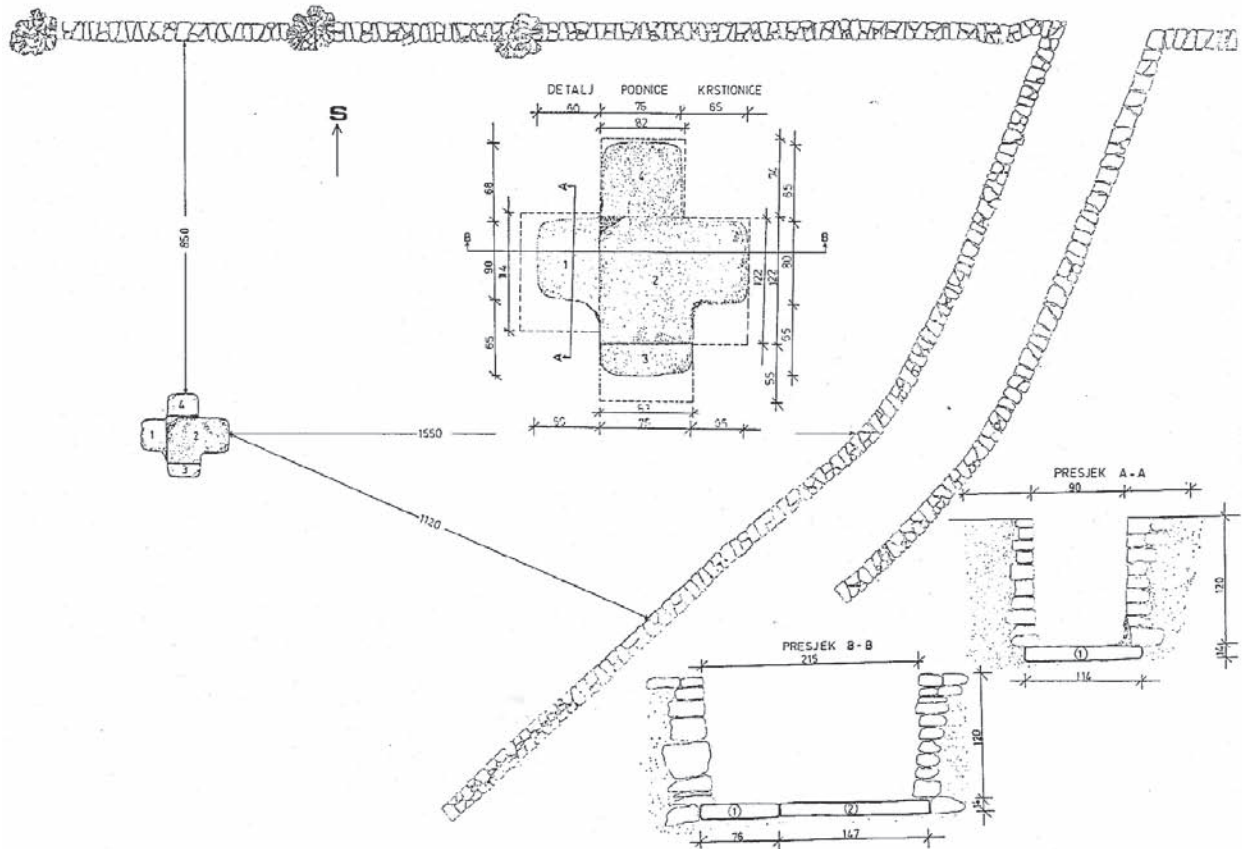
Slika 1. Područja velikih plemenskih saveza (Човић 1976: 118).

Figure 1. Territories of the major tribal alliances (Човић 1976: 118).

Bukovoj Gori (Miletić 1979: 176; 1983: 233; 1988: 271; Chevalier 1995: 209) gdje se nalazi putna stanica *Ad Libros* (Mayer 1959: 208; Bojanovski 1974: 153–155, 160–163, 223; 1988: 227; suprotno: Benac 1985: 74–76, br. 2), na Crkvini u Podgradini iznad Kraljičina nasipa u Rešetarici (sl. 3) (Mandić 1935a: 15; Bojanovski 1988: 226, n. 57; Vrdoljak 1990: 121; Petrinc *et al.* 1999: 12–13 i n. 22, 30, 74–78, br. 165–182) te na Crkvini u Vinici (Radimský 1894: 317–318; Paškvalin 1981: 245–248; Chevalier 1995:

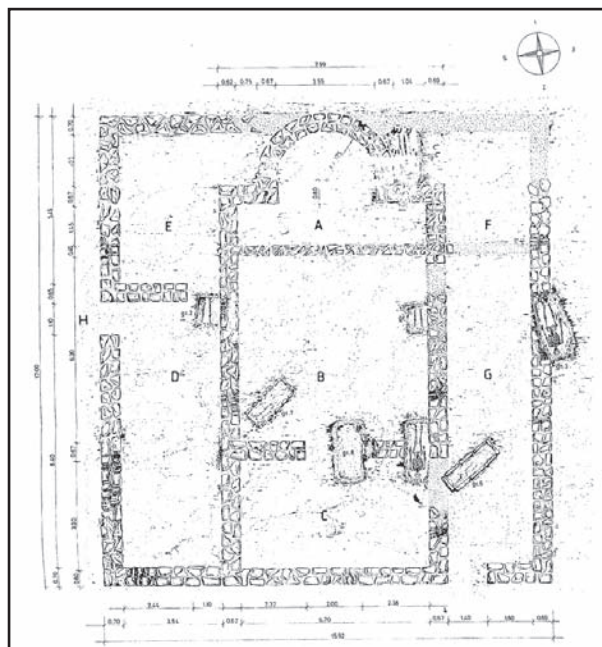
by currently available data. Even so, when it actually commenced and how it proceeded cannot be specified. Nor are there any convincing arguments to tie the institutionalisation of Christianity in the Duvno area with St. Venantius, which is often done (Bulić & Bervaldi 1912–1913: 21; Bulić 1928: 55; 1986: 42, 44, 140; Mandić 1935: 8; 1963: 8, 16; Lučić 1960), due to the expression *apud (inter) Dalmatas* recorded in medieval Spanish chronicles (Farlati 1751: 563–564, 589). This expression doubtlessly refers to the Illyrian Delmatae, and they, as is known, resided in the broad areas between the Neretva and Krka Rivers and the sea and the karst fields of Western Bosnia (Fig. 1) (Zaninović 1966: 27–92; 1967: 5–101; Човић 1976: 118, fig. 55, 240–267). Thus, St. Venantius could have lost his life anywhere among the Delmatae. Based on the results of previous research, one can conclude that Christianisation first took hold in the Buško Blato area, which was also traversed by the major road connecting *Salona* with *Argentaria* and *Sirmium* (in Pannonia). It would appear that Christianity gradually advanced toward Buško Blato and Duvno, and then farther onward to the Livno and Glamoč areas, precisely along this communication route and its branches. Four Early Christian basilicas were registered at Buško Blato: at Bare in Karlov Han near Prisoje (Fig. 2) (Paškvalin & Zelenika 1964: 213; Bojanovski 1968: 162–165; 1974: 157; 1988: 228, 230; Atanacković-Salčić 1986: 15–16; Paškvalin 1988: 260; Basler 1993: 71–72; Chevalier 1995: 192–195), at Ma(na)stirine in Bukova Gora (Miletić 1979: 176; 1983: 233; 1988: 271; Chevalier 1995: 209) where the *Ad Libros* travel outpost was located (Mayer 1959: 208; Bojanovski 1974: 153–155, 160–163, 223; 1988: 227; opposing: Benac 1985: 74–76, no. 2), at Crkvina in Podgradina, above Kraljičin nasip in Rešetarica (Fig. 3) (Mandić 1935: 15; Bojanovski 1988: 226, n. 57; Vrdoljak 1990: 121; Petrinc *et al.* 1999: 12–13 and n. 22, 30, 74–78, no. 165–182) and at Crkvina in Vinica (Radimský 1894: 317–318; Paškvalin 1981: 245–248; Chevalier 1995: 212–213). The rather advanced process of Christianisation in Buško Blato during Late Antiquity is also indicated by the cross-shaped fibulae from the necropolis at Gradina in Korita near Ma(na)stirine in Bukova Gora (Fig. 4) (Marić 1969: 239–243; Miletić 1979: 141–182; 1983: 231–233; 1984: 380–382).

It is precisely at this site where the central Delmatae settlement of the Buško Blato area is sought – a settlement continually inhabited from the Iron Age to the arrival of the Slavs (Benac 1985: 92.). Three Early Christian structures were registered in the Duvno area: at Crkvina under Gradina in Crvenice (Fig. 5) (Patsch 1904: 211–214; 1904a: 349–352; Bojanovski 1965: 134–140; Cambi 1978: 151; Chevalier 1995a: 138, 145, 210–212; Basler 1993: 48, 85, 77, 88/D6),

Slika 2. Ostaci ranokršćanske bazilike sa Bara – Karlov Han kod Prisoja (Atanacković-Salčić 1986: iza str. 8).

Figure 2. Remains of an Early Christian basilica at Bare – Karlov Han near Prisoje (Atanacković-Salčić 1986: after p. 8).

Slika 3. Bazilika s Crkvine u Rešetarici (Vrdoljak 1990: iza str. 176).

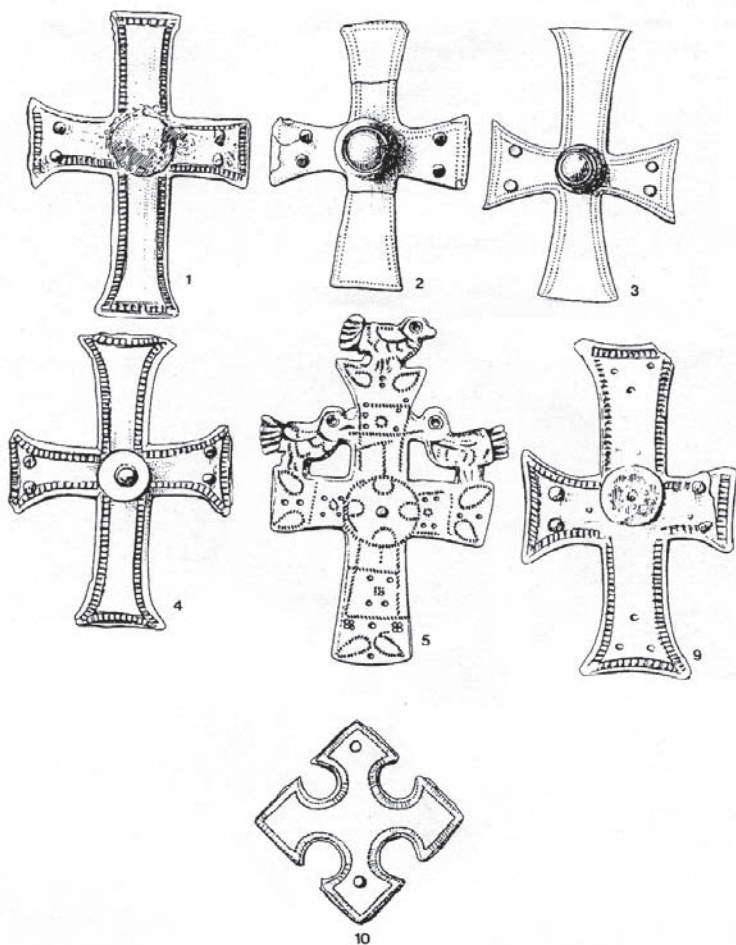
Figure 3. Basilica from Crkvina in Rešetarica (Vrdoljak 1990: after p. 176).

212–213). O uznapredovalome procesu kristijanizacije u Buškome blatu u doba kasne antike svjedoče i križolike fibule iz nekropole s Gradine u

at Kamenice in Borčani under the Lib mountain (Patsch 1904: 211–214; 1904a: 349–352) and, it would appear, at Karaula in Tomislavgrad (Fig. 6) (Пач 1897: 243, fig. 21, 22; 1899: 234, fig. 60, 61; 1904a: 340–341, 344–345; Bagarić 1989: 58; 1998: 29). One Early Christian sacral structure was also registered at Crkvina in Šuica (Patsch 1902: 6–8; 1904: 226–228; Miletić 1983: 234; Chevalier 1995: 191–192). Only the basilica in Crvenice has been systematically researched. However, it would appear that the results of this research have also been irretrievably lost (Cambi 1994: 47, n. 53).

ACTS OF THE SALONA CHURCH SYNODS

Neither Delminium nor the entire Duvno area are mentioned in the sources of Late Antiquity and Early Middle Ages. Neither are they mentioned in the *Tabula Peutingeriana* nor the *Ravenna Cosmography* nor in the *Antonine Itinerary*, nor in any other source from Late Antiquity and the Early Middle Ages. This fact may lead to the assumption that after the barbarian devastation neither Delminium nor other Roman-era settlements in the Duvno area managed to recover or return to the level they had attained during High Antiquity.

Slika 4. Fibule iz nekropole sa Gradine – Korita u Bukovoj Gori (Škegro 2000: 104).

Figure 4. Fibulae from the necropolis at Gradina – Korita in Bukovoj Gora (Škegro 2000: 104).

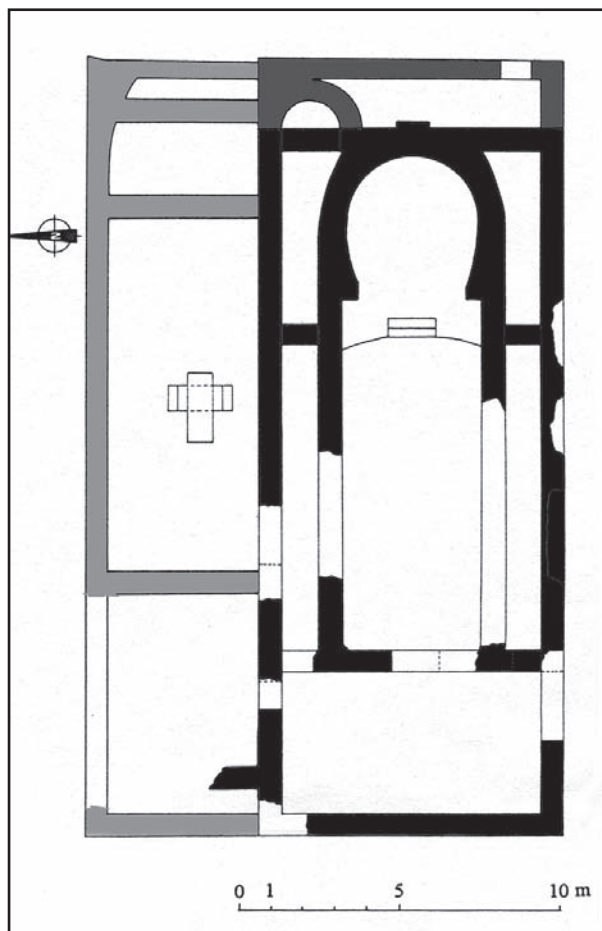
Koritima kod Ma(na)stirina u Bukovoj Gori (sl. 4) (Marić 1969: 239–243; Miletić 1979: 141–182; 1983: 231–233; 1984: 380–382).

Upravo se na tome mjestu traži središnje delmat-sko naselje buškoblatskoga područja u kojem se život nije prekidao od željeznoga doba do dose-ljenja Slavena (Benac 1985: 92). Na duvanjskome području registrirana su tri ranokršćanska objek-ta: na Crkvini pod Gradinom u Crvenicama (sl. 5) (Patsch 1904: 211–214; 1904a: 349–352; Bojanovski 1965: 134–140; Cambi 1978: 151; Chevalier 1995a: 138, 145, 210–212; Basler 1993: 48, 85, 77, 88/D6), na Kamenicama u Borčanima pod Libom (Patsch 1904: 211–214; 1904a: 349–352) te, čini se, na Ka-rauli u Tomislavgradu (sl. 6) (Пач 1897: 243, sl. 21, 22; 1899: 234, sl. 60, 61; 1904a: 340–341, 344–345; Bagarić 1989: 58; 1998: 29). Jedan ranokršćanski sa-kralni objekt registriran je i na Crkvini u Šuici (Patsch 1902: 6–8; 1904: 226–228; Miletić 1983: 234; Chevalier 1995: 191–192). Sustavno je istraživana samo bazilika u Crvenicama. No čini se da su re-

In contrast to the views of some au-thors (Šišić 1914: 162; Pašalić 1960: 37; Bilogrivić 1998: 33; Bojanovski 1984: 413), Delminium was also not men-tioned in the acts of the church synods held in *Salona* in 530 and 533. The terms *montanorum* and *delminense*, which can be encountered in the acts of the second *Salona* synod (Farlati 1753: 173; Batthyány 1785: 291; Šišić 1914: 162; Клаић 1967: 83; Gunjača 1973: 54; Ivanišević 1994: 161), which have been subject to attempts at identification with the Duv-no area (Puljić 1995: 107; 1996: 92), and even with the supposed Delminian-Montanian diocese (*episcopia Delmin-ensis Montanorum*; Tomaschek 1880: 10; Zaninović 1996: 200–201; 1998: 12), or the Diocese of Delminium (Ančić 1990; 2000: 15), actually refer to the Dal-matinska Zagora (the Dalmatian montane hinterland) and the central section of Poljica. In 533, together with several other coastal-insular territories between *Salona* and *Narona*, were included in the Diocese of Muccurum (*Ecclesia Muccuritana*) established during that period. Most recently, its seat has been sought in Makarska (Tomasović 2004: 46–48; Škegro 2008). The controversies

surrounding the alleged seat of a diocesan bishop in the Duvno area during Antiquity actually have their origin in superficial readings of the chronicle by Archdeacon Thomas of Split (1200–1268), which was supplemented with the acts of the *Salona* synods during the sixteenth century (*Historia Salonitana Maior*). The terms *montanorum* and *delminense* (*delmiense* – Batthyány 1785: 291) recorded in these acts were regularly associated with each other in older historiographic works (Farlati 1753: 173; Batthyány 1785: 291, 292 (a); Šišić 1914: 162), so in this context they can be linked to the Duvno area, which some authors do to this day (Николајевић 1986: 139–142; Steindorff 1995: 150–151; Puljić 1996: 92; 1999: 107). However, newer editions of the acts of the second *Salona* synod separate the term *delminense* from the term *montanorum* and associate it with the word immediately following, i.e. *Onestium* (*Muccuritanus namque episcopus se montanorum, delminense Onestium, salonitanum quoque dumtaxat quicquid in insulis continetur vel trans Oneum noscitur esse divisum, quod Continens appellatur. Sed etiam Redditicum in diocesim habiturum accipiat et, exceptis reliquis in territorio salonitano*; Клаић 1967: 83; Gunjača 1973: 54;

zultati istraživanja toga objekta također nepovratno propali (Cambi 1994: 47, n. 53).

Slika 5. Bazilika s Crkvine – Crvenice (Cambi 1978: 151, sl. 9).
Figure 5. Basilica from Crkvina – Crvenica (Cambi 1978: 151, fig. 9).

AKTI SALONITANSKIH CRKVENIH SABORA

U kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim vrelima ne spominje se ni Delminij ni cijeli duvanjski prostor. Ne spominju ih ni *Tabula Peutingeriana*, ni *Kozmografija* Anonima Ravenjanina, ni Antoninov *Itinerar*, kao ni bilo koje drugo vrelo iz kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Ta bi činjenica mogla upućivati na pretpostavku da se nakon barbarskih razaranja ni Delminij ni druga antička naselja na duvanjskome prostoru nisu uspjeli oporaviti, odnosno izdići se na razinu na kojoj su bili tijekom razvijene antike.

Suprotno mišljenjima pojedinih autora (Šišić 1914: 162; Pašalić 1960: 37; Bilogrivić 1998: 33; Bojanovski 1984: 413) Delminij se ne spominje ni u aktima crkvenih sabora održanih 530. i 533. g. u *Saloni*. Pojmovi *montanorum* i *delminense*, koji se susreću u aktima drugoga salonitanskog sabora (Farla-

Slika 6. Ulomci enterijera iz ranokršćanskoga objekta s Karaule – Tomislavgrada (Пауч 1897: 243, sl. 21, 22).

Figure 6. Fragments of the interior of the Early Christian building from Karaula – Tomislavgrad (Пауч 1897: 243, fig. 21, 22).

Ivanišević 1994: 161). The otherwise confusing text of the acts of the second *Salona* synod thus became more clear, and it thereby follows that it was not the bishop's seat that was located in the Duvno area, rather this was where the Delmatian Onastini tribal community resided. Its location in Poljica is indicated by a boundary inscription (fig. 7) from Greben (Sumpetar) in Jesenice (CIL 3: 8472; Wilkes 1976: 265, no. 17, fig. 7, pl. III, 8).¹ The note by Archdeacon Thomas of Split on bishop Germanus of Capua who dedicated a church in a place he called *civitas Delmis* (*Istaque fuerunt regni eorum confinia: ab oriente Delmina, ubi fuit civitas Delmis, in qua est quaedam ecclesia, quam beatus Germanus capuanus episcopus consecravit, sicut scriptum reperitur in ea*; Farlati 1753: 162–164, 173–174; Archidiaconus 1894: 39–40; Šišić 1914: 157–164; Perić *et al.* 2003: 2–3, 54–55),² is also unjustifiably linked to Delminium, i.e. the Duvno area (Mandić 1935: 2; Vanino 1942: 144; Basler 1966: 331; 1972: 65; 1984: 336; 1993: 43; Bagarić 1989: 76; 1998: 29). Two more documents undoubtedly confirm that the Duvno area cannot be associated with this diocese either. The first is an inscription which denoted the dedication of this structure (Archidiaconus 1894: 39–40), while the other is an itinerary of a papal delegation (Vasiliev 1950: 177; Николајевић 1986: 141–142) to

¹ *L(ucius) Trebius / Secundus pr / aefectus castr / orum inter / ⁵Onastinos et / Narestinos ter / minos pos(u)it ius / su L(uci) Volusi Satu / rni(ni) leg(ati) pro pr / ¹⁰aetore C(ai) Ca[es / ari] s Au[glu]sti] G / [e]rmanici ex / sentent[ent]i / a quam is ath / ¹⁵irito (sic!) consi / lio dixit.*

² Клаић 1967: 107; Gunjača 1973: 83 – *Dalmina i civitas Dalmis.*

ti 1753: 173; Batthyány 1785: 291; Šišić 1914: 162; Клаић 1967: 83; Gunjača 1973: 54; Ivanišević 1994: 161) i koji se pokušavaju poistovjetiti s duvanjskim prostorima (Puljić 1995: 107; 1996: 92), pa i s tobožnjom Delminensko-montanoromskom biskupijom (*episcopia Delminensis Montanorum*; Tomaschek 1880: 10; Zaninović 1996: 200–201; 1998: 12), odnosno Delminijskom biskupijom (Ančić 1990; 2000: 15), odnose se na Dalmatinsku zagoru i središnji dio Poljica. Oni su 533. g., zajedno s još nekim obalno-otočnim područjima između *Salone* i *Narone*, bili uključeni u Mukursku biskupiju (*Ecclesia Muccuritanana*) utemeljenu u to doba čije se središte u najnovije vrijeme traži u Makarskoj (Tomasović 2004: 46–48; Škegro 2008). Kontroverzije oko navodnoga sjedišta dijecezanskoga biskupa na duvanjskim prostorima u antičko doba proizlaze zapravo iz površnoga čitanja kronike splitskoga arhidakona Tome (1200–1268) kojoj su tijekom 16. st. nadodana i akta salonitanskih koncila (*Historia Salonitana Maior*). Pojmove *montanorum* i *delminense* (*delmiense* – Batthyány 1785: 291) zabilježene u tim aktima starija je historiografija redovito povezivala jedan s drugim (Farlati 1753: 173; Batthyány 1785: 291, 292 (a); Šišić 1914: 162), pa bi se u tom kontekstu oni mogli dovesti u vezu s duvanjskim prostorima, što pojedini autori još uvijek čine (Николајевић 1986: 139–142; Steindorff 1995: 150–151; Puljić 1996: 92; 1999: 107). Međutim novija izdanja akata drugoga salonitanskog koncila pojam *delminense* odvajaju od termina *montanorum* te ga povezuju s riječju koja slijedi iza njega, tj. s riječju *Onestium* (*Muccuritanus namque episcopus se montanorum, delminense Onestium, salonitanum quoque dumtaxat quicquid in insulis continetur vel trans Oneum noscitur esse divisum, quod Continens appellatur. Sed etiam Redditicum in diocesim habiturum accipiat et, exceptis reliquis in territorio salonitano*; Клаић 1967: 83; Gunjača 1973: 54; Ivanišević 1994: 161). Tako je inače konfuzan tekst akata drugoga salonitanskog sabora postao jasniji te iz njega proizlazi da biskupovo sjedište nije bilo na duvanjskome području, nego ondje gdje je obitavala delmatska plemenska zajednica Onastina. U Poljice je locira terminacijski natpis (sl. 7) s Grebena kod Kruga u Jesenicama (CIL 3: 8472; Wilkes 1976: 265, no. 17, fig. 7, pl. III, 8).¹ Zabilješka splitskoga arhidakona Tome o kapuanskome biskupu Germanu koji je posvetio neku crkvu u mjestu što ga on naziva *civitas Delmis* (*Istaque fuerunt*

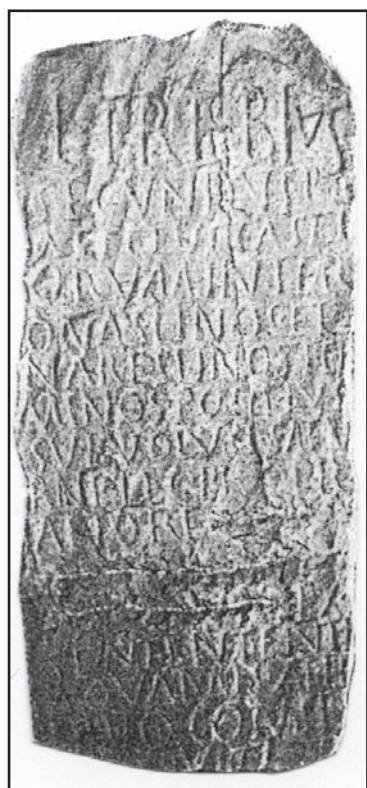
the Emperor Justin I (518–527) in Constantinople in 519, which was led by bishop Germanus on behalf of pope Hormisdas (514–523) (*Cumque Angelicam vitam ageret, disponente Deo, invitus tamen ex humilitate cordis, Capuae ordinatus est Episcopus, & ab eodem deinde Hormisda Constantinopolim legatus mittitur anno Christi 519 c. Inde legatione bene perfunctus, Capuam revertus anno 520*; Ughelli 1720: 305) in order to end the so-called Acacian Schism which lasted from 484 to 519 (Bratož 1993: 527–537). Four fragments of a dedicatory inscription (fig. 8) were found in the presbytery of the basilica in Sumpetar – Jesenice in Poljica (Bulić 1922: 102–103; ILIug.: 1985; Chevalier 1995a: 260). Therefore, and with reference to the testimony of Archdeacon Thomas on the dedication of the church in Delmis (*civitas Delmis*), the bishop's seat should be sought in Poljica rather than in the Duvno area. All Early Christian structures from the wider Duvno area are of the *Narona* type (*ecclesiae ruralis*). Not one can be brought into connection with the seat of a diocesan bishop with any certainty.

THE CONTROVERSIAL BISHOP MALCHUS

The fact that bishop Malchus († 594) in the correspondence of pope Gregory I the Great (590–604), is titled as *episcopus Dalma* (Farlati 1753: 241–242, 244; Mansi 1960: 1057, 1092, 1102, 1119, 1126, 1139, vol. X, 83; Migne 1849: 77, lib. II, epist. XX (584); lib. III, epist. XXII (640); lib. I, epist. XXXVIII (527); lib. II, epist. XLVI (608–609); lib. III, epist. XLVII (658); lib. V, epist. XLVII (726); Bulić 1904: 17–47; 1984: 418–469; MGH, epist. 1–2; CCSL, CXL, I, 36 p. 43) is cited as one of the fundamental proofs that Delminium was supposedly the seat of a diocesan bishop during Late Antiquity. Based on this title of Malchus, many authors, with rare exceptions (Migne 1849: col. 492–493, col. 1537; Bulić & Bervaldi 1912–1913: 64, note 94; Cambi 1976: 249–250; Katičić 1998: 112, note 372; Škegro 2000: 102–113; 2000a; 2000b; 2000c; 2002: 15–114), have transformed Delminium into the seat of a diocesan bishop, while the controversial bishop Malchus is unjustifiably placed in the position of the first, or one of the first Delminium (Duvno) bishops (Bakula 1867: 30; Fabianich 1874: 334, n. 1; Jelenić 1925; Draganović 1934: 4, 22; 1939: 386; Benković 1966: 14; Bojanovski 1984: 413; Basler 1982: 146; 1991: 3; Ančić 1990: 27; 2000; Šanjek 1993: 125; 1996: 31, 33, 96; 1997: 218, 220–221; 1998: 90–91; Kolarić 1993: 9; Kolarić 1998: 10; Mirošević *et al.* 1995: 76; Vidović 1996: 292; Jolić 1998: 92, n. 9, 97, n. 39; 2002: 327–330; Goluža 1998: 308–309; Petrinc *et al.* 1999:

¹ *L(ucius) Trebius / Secundus pr / aefectus castr / orum inter / ⁵Onastinos et / Narestinos ter / minos pos(u)it ius / su L(uci) Volusi Satu / rni(ni) leg(ati) pro pr / ¹⁰aetore C(ai) Ca[es] / ari] s Au[g]u[sti] G / [e]rmanici ex / sentent[ent]i / a quam is ath / ¹⁵irito (sic!) consi / lio dixit.*

regni eorum confinia: ab oriente Delmina, ubi fuit civitas Delmis, in qua est quaedam ecclesia, quam beatus Germanus capuanus episcopus consecravit, sicut scriptum reperitur in ea; Farlati 1753: 162–164, 173–174; Archidiaconus 1894: 39–40; Šišić 1914: 157–164; Perić *et al.* 2003: 2–3, 54–55)² također se neopravdano povezuje s Delminijem, odnosno s duvanjskim prostorima (Mandić 1935: 2; Vanino 1942: 144; Basler 1966: 331; 1972: 65; 1984: 336; 1993: 43; Bagarić 1989: 76; 1998: 29). Još dva dokumenta nedvojbeno potvrđuju da se duvanjski prostori ne mogu dovesti u vezu ni s ovim biskupom. Prvi je natpis kojim je bila obilježena posveta ovoga objekta (Archidiaconus 1894: 39–40), a drugi je itinerar papinskoga izaslanstva (Vasiliev 1950: 177; Николајевић 1986: 141–142)

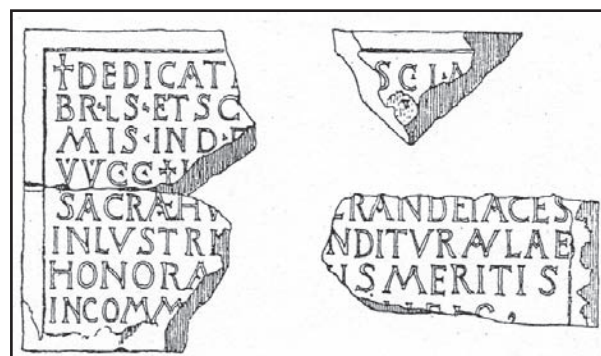
Slika 7. Rimski natpis s Grebena (Kruge) u Jesenicama (Wilkes 1976: 265, no. 17, fig. 7, pl. III, 8).

Figure 7. Roman inscription from Greben (Sumpetar) in Jesenice (Wilkes 1976: 265, no. 17, fig. 7, pl. III, 8).

Akacijev crkveni raskol koji je trajao od 484. do 519. g. (Bratož 1993: 527–537). Četiri ulomka posvetnoga natpisa (sl. 8) pronađena su u prezbiteriju bazilike u Sumpetru – Jesenicama u Poljicima (Bulić 1922: 102–103; ILug.: 1985; Chevalier 1995a: 260). U skladu s tim, odnosno u skladu sa svjedočanstvom

² Клаић 1967: 107; Gunjača 1973: 83 – *Dalmina and civitas Delmis*.

29). Daniele Farlati (1690–1773) interpreted the title of bishop Malchus as *dalminiensis* or *delminiensis* (*episcopus*) (Farlati 1753: 231; 1769: 169) and thus associated him with Roman Delminium. Based on his example, Pius Boniface Gams (1816–1892) interpreted it as an error and assumed that Malchus was the bishop of Delminium (Gams 1873: 406). Gams's interpretation was accepted by Jacques Zeiller (1878–1962), who also associated bishop Malchus with Delminium, and identified his diocese with the phrase *Delminensis ecclesia* from the acts of the second synod of Split in 928 (Zeiller 1906: 171–172).³ Based on the correspondence of pope Gregory I the Great, wherein the controversial bishop Malchus is also mentioned several times, it certainly follows that during the last decades of the sixth century he was not a diocesan bishop in Dalmatia but rather the administrator of the papal estates (*rector patrimonii Sanctae ecclesiae, rector patrimonii in Dalmatia*).⁴ Pope Gregory I the Great reorganized the entire administration of the papal estates (Jedin 1995: 607–608), so in this regard, bishop Malchus also became a direct papal official. It is thus apparent that the misunderstanding surrounding Delminium as the alleged seat of a diocesan bishop ensues from Malchus post as bishop, which is the basis for his identification with the di-

Slika 8. Ulomci natpisa iz Sumpetra – Jesenice u Poljicima (Bulić 1922: 102).

Figure 8. Fragments from inscription from Sumpetar – Jesenice in Poljica (Bulić 1922: 102).

³ “On est en droit d'ajouter une quatrième indication, celle de Malchus de Delminium. Malchus figure dans la correspondance de saint Grégoire sous le titre de *episcopus Dalmatiae*. Gams en a fait Malchus, *episcopus Delmitanus*, et l'a regardé comme un évêque de Delminium. Etant donné que nous savons par des réglemens relatifs à la réorganisation ecclésiastique de la Dalmatie au Xe siècle que l'évêché de Delminium, plus tard Dumno, avait existé à l'époque romaine ou au moins byzantine, il ne semble pas douteux que l'interprétation de Gams soit parfaitement légitime.” (*ibid.*)

⁴ Migne 1849: 77, col. 492–493; MGH, Epist 1; CCSL, CXL, III, 32 pag. 178: “Patrimonium sedis apostolicae in Dalmatia tunc procurebat Malchus, ut liquet ex epist. 22, lib. III.” Isto, col. 1537: Index rerum et sententiarum: “Malchus episcopus Dalmatiae patrimonium Sedis apostolicae in Dalmatia procurebat.”

arhidakona Tome o posveti crkve u mjestu Delmis (*civitas Delmis*), biskupovo sjedište treba tražiti u Poljicima, a ne na duvanjskim prostorima. Svi ranokršćanski objekti sa širih duvanjskih prostora naronitanskoga su tipa (*ecclesiae ruralis*). Nijedan od njih ne može se sa sigurnošću dovesti u vezu sa sjedištem dijecezanskog biskupa.

KONTROVERZNI BISKUP MALHO

Kao temeljni dokaz da je Delminij tobože bio sjedište dijecezanskoga biskupa u kasnoantičko doba navodi se činjenica da se biskup Malho († 594) u korespondenciji pape Grgura I. Velikog (590–604) titulira kao *episcopus Dalma* (Farlati 1753: 241–242, 244; Mansi 1960: 1057, 1092, 1102, 1119, 1126, 1139, vol. X, 83; Migne 1849: 77, lib. II, epist. XX (584); lib. III, epist. XXII (640); lib. I, epist. XXXVIII (527); lib. II, epist. XLVI (608–609); lib. III, epist. XLVII (658); lib. V, epist. XLVII (726); Bulić 1904: 17–47; 1984: 418–469; MGH, epist. 1–2; CCSL, CXL, I, 36 pag. 43). Na temelju toga Malhova naslova brojni autori, izuzev rijetkih pojedinaca (Migne 1849: col. 492–493, col. 1537; Bulić & Bervaldi 1912–1913: 64, bilj. 94; Cambi 1976: 249–250; Katičić 1998: 112, bilj. 372; Škegro 2000: 102–113; 2000a; 2000b; 2000c; 2002: 15–114), pretvaraju Delminij u sjedište dijecezanskoga biskupa, a kontroverzno biskupa Malha neopravdano stavljaju na mjesto prvoga, odnosno jednoga od prvih delminijskih (duvanjskih) biskupa (Bakula 1867: 30; Fabianich 1874: 334, n. 1; Jelenić 1925; Draganović 1934: 4, 22; 1939: 386; Benković 1966: 14; Bojanovski 1984: 413; Basler 1982: 146; 1991: 3; Ančić 1990: 27; 2000; Šanjek 1993: 125; 1996: 31, 33, 96; 1997: 218, 220–221; 1998: 90–91; Kolarić 1993: 9; Kolarić 1998: 10; Mirošević *et al.* 1995: 76; Vidović 1996: 292; Jolić 1998: 92, n. 9, 97, n. 39; 2002: 327–330; Goluža 1998: 308–309; Petrinec *et al.* 1999: 29). Daniele Farlati (1690–1773) naslov je biskupa Malha protumačio kao *delminiensis* odnosno *delminiensis (episcopus)* (Farlati 1753: 231; 1769: 169) te ga na taj način doveo u vezu s rimskim Delminijem. Po uzoru na njega Pijo Bonifacije Gams (1816–1892) protumačio ga je kao pogrešku i pretpostavio da je Malho bio biskup Delminija (Gams 1873: 406). Gamsovo tumačenje prihvatio je Jacques Zeiller (1878–1962) koji je Malha također doveo u vezu s Delminijem, a njegovu dijecezu poistovjetio sa sintagmom *Delminensis ecclesia* iz akata drugoga splitskog sabora iz 928. g. (Zeiller 1906: 171–172).³ Iz korespondencije pape Grgura I.

ocesani bishop of Delminium. However, an overlooked fact is that during the papacy of the controversial pope Vigilius (537–555), this same post of administrator of the papal estates in Dalmatia was held by his deacon, Sebastianus (*Vigilius episcopus Rustico et Sebastiano. Diu vobis, Rustice et Sebastianae, canonibus et decessorum nostrorum congruentem ultionem inferre pro apostolica moderatione distulimus <...>. Postea vero ut a nobis ad Dalmatarum patrimonium mittereris, summis precibus postulasti. Quod nos securi, quia talem feceras cautionem, animo libenti concessimus. Qui dum in Salonitanam urbem pro ordinatione patrimonii advenisses, quantum ad nos postea est plurimorum relatione perductum, illicitis te et a sede apostolica prohibitis ordinationibus miscuisti, et quos Honorius, tunc praedicatae civitatis episcopus, contra consuetudinem Romanae vel suae ecclesiae, sedis apostolicae constituta sacris ordinibus applicaverat, non solum prohibere penitus noluit, sed nec nobis ex hac causa vel scripto referre, vel quando Thessalonicae nobis occurreras, memor conscientiae tuae, ne verbo quidem suggerere voluisti, et cum illis, tanquam cum legitimo et rationabili ordine factis, cupiditatis spiritu acquievisti procedere, et eorum socius es communionis venalitate repertus. Iterum Thessalonica ad Dalmatias patrimonii regendi causa remissus es, ex qua provincia frequenti te auctoritate monuimus, ut non ante discederes, nisi omnes secundum pollicitationem tuam tam de Dalmatarum patrimonio quam de Praevalitano colligeres pensiones. Sed tu, omnia pratermittens, ad Constantinopolitanam urbem pro solo faciendo venire scandalo festinasti, quantum et sequens exitus declaravit <...>. Praesentem autem sententiam per Joannem Marsicanum, Zacchaeum Syllacenum, Julianum Cingulanum, fratres et coepiscopos nostros, sed et Sapatum atque Petrum filios nostros diaconos, nec non et filium nostrum Surgentium primicerium notariorum, atque Servumdei subdiaconum regionis secundae, nostrae cui praesidemus ecclesiae, vobis noscimus transmisisse; Migne 1848: epist. XIV, 43–51; Kukuljević-Sakcinski 1875: 4–5, no. VII; Ivanišević 1994: 162). After the dismissal of Malchus in 591/592, his post was assumed by the Roman church's sub-deacon, Antoninus (*De his autem capitulis de quibus conquestut es, Antonino subdiacono, et rectori illic patrimonii sancatae, cui, Deo auctore, praesidemus, Ecclesiae instanter iniunximus, ut si quidem in his ecclesiasticas invenerit immixtas esse personas, cum summa causas ipsas distractione atque auctoritate definiat; Bulić 1904: 27–28). The seat of the administrator of the papal estates in Dalmatia was somewhere in *Salona* or its vicinity. One cannot exclude the possibility that it**

³ "On est en droit d'ajouter une quatrième indication, celle de Malchus de Delminium. Malchus figure dans la correspondance de saint Gregoire sous le titre de *episcopus Dalmatiae*.

Velikog, gdje se nekoliko puta spominje i kontroverzni biskup Malho, nedvojbeno proizlazi da tijekom posljednjih desetljeća 6. st. on nije u Dalmaciji bio dijecezanski biskup nego upravitelj papinskih posjeda (*rector patrimonii Sanctae ecclesiae, rector patrimonii in Dalmatia*).⁴ Papa Grgur I. Veliki reorganizirao je cjelokupnu administraciju papinskih posjeda (Jedin 1995: 607–608), pa je u skladu s tim i biskup Malho postao neposredan papinski službenik. Kao što je vidljivo, nesporazum oko Delminija kao tobožnjega sjedišta dijecezanskoga biskupa proizlazi iz Malhova biskupskoga naslova, na osnovi kojega se on poistovjećuje s dijecezanskim biskupom Delminija. Međutim previđa se činjenica da je u vrijeme kontroverznoga pape Vigilija (537–555) istu službu upravitelja papinskih posjeda u Dalmaciji obavljao njegov đakon Sebastijan (*Vigilius episcopus Rustico et Sebastiano. Diu vobis, Rustice et Sebastiane, canonibus et decessorum nostrorum congruentem ultionem inferre pro apostolica moderatione distulimus <...>. Postea vero ut a nobis ad Dalmatiarum patrimonium mittereris, summis precibus postulasti. Quod nos securi, quia talem feceras cautionem, animo libenti concessimus. Qui dum in Salonitanam urbem pro ordinatione patrimonii advenisses, quantum ad nos postea est plurimorum relatione perductum, illicitis te et a sede apostolica prohibitis ordinationibus miscuisti, et quos Honorius, tunc praedicatae civitatis episcopus, contra consuetudinem Romanae vel suae ecclesiae, sedis apostolicae constituta sacris ordinibus applicaverat, non solum prohibere penitus noluisti, sed nec nobis ex hac causa vel scripto referre, vel quando Thessalonicae nobis occurreras, memor conscientiae tuae, ne verbo quidem suggerere voluisti, et cum illis, tanquam cum legitimo et rationabili ordine factis, cupiditatis spiritu acquievisti procedere, et eorum socius es communionis venalitate repertus. Iterum Thessalonica ad Dalmatias patrimonii regendi causa remissus es, ex qua provincia frequenti te auctoritate monuimus, ut non ante discederes, nisi omnes secundum pollicitationem tuam tam de Dalmatiarum patrimonio quam de Praevalitano colligeres pensiones. Sed tu, omnia pratermittens, ad Constantino-*

was in *Gedatae* (Gate in Poljica), where, during the reign of the Byzantine Emperor Iustinianus (527–565) and pope Vigilius, a monumental Early Christian sacral building was erected – in terms of form and architectural rendering it was an exception among the Early Christian structures of the time (fig. 9) (Jeličić-Radonić 1994: 41–161). There is no evidence that Delminium played any more significant role during this period, or that it even existed as an urban settlement. A second-class settlement, which Delminium probably was at that time, could not have been the seat of a diocesan bishop. This was clearly denoted as far back as 342 in the sixth canon of the church synod held in *Serdica* (*Licentia danda non est ordinandi episcopum aut in vico aliquo aut in modica civitate, cui sufficit unus presbyter, quia non est necesse ibi episcopum fieri ne vilescat nomen episcopi et auctoritas*; Kurtscheid 1951: 107). Were it any different, the bishops of such locations would find it difficult to perform their duties. All of them (including pope Gregory I the Great himself) at that time were both the clerical and political leaders of the Roman populace vis-à-vis the Ostrogothic authorities (Brandt 1980: 123). Additionally, the personal existence of the bishops could also not be secured. Establishment of a diocese in such places also ran contrary to the practice of Late Antiquity, which not only did not allow establishment of diocese but also prohibited the raising of churches and chapels if means were not provided for the clergy who were supposed to serve them (Jones 1960: 84–94; Николајевић 1971: 284–286). The Church came out against establishment of diocesan seats in smaller settlements even later, as in the fifty-seventh canon of the synod held in *Laodicea* in 364 (Hefele 1907: 1024). This practice was also opposed by the pope Leo the Great (440–461; Leo Magnus, epist. 12, 10, PL 54, 654). The twelfth canon of the first *Salona* church synod was also formulated in this sense in 530 (*Nulla etiam altaria nobis liceat dedicare, nisi a fundatoribus firmiter iure dignis fuerint donata redditibus, ut nulla deinceps de stipendiis clericorum vel pauperum querella nascatur, nec huius egestatis necessitate subiaceant*; Šišić 1914: 159–160; Клић 1967: 80; Ivanišević 1994: 160). The dignity of the bishop's service was also reflected in the legislation of the Byzantine Emperor Iustinianus, which did not allow the establishment of new diocese in rural nor in smaller urban areas (Jedin 1995: 418–427). The administrators of the papal estates in Dalmatia – whether deacons, bishops or sub-deacons – were accorded great authority as papal representatives in relation to the local episcopate, which included the right to deny communion to (arch)bishops themselves. This is in

Gams en a fait Malchus, *episcopus Delmitanus*, et l'a regardé comme un évêque de Delminium. Etant donné que nous savons par des réglemens relatifs à la réorganisation ecclésiastique de la Dalmatie au Xe siècle que l'évêché de Delminium, plus tard Dumno, avait existé à l'époque romaine ou au moins byzantine, il ne semble pas douteux que l'interprétation de Gams soit parfaitement légitime." (*ibid.*)

⁴ Migne 1849: 77, col. 492–493; MGH, Epist 1; CCSL, CXL, III, 32 p. 178: "Patrimonium sedis apostolicae in Dalmatia tunc procurebat Malchus, ut liquet ex epist. 22, lib. III" Isto, col. 1537: Index rerum et sententiarum: "Malchus episcopus Dalmatiae patrimonium Sedis apostolicae in Dalmatia procurebat."

politana urbem pro solo faciendo venire scandalo festinasti, quantum et sequens exitus declaravit <...>. Praesentem autem sententiam per Joannem Marsicanum, Zacchaeum Syllacenum, Julianum Cingulanum, fratres et coepiscopos nostros, sed et Sapatum atque Petrum filios nostros diaconos, nec non et filium nostrum Surgentium primicerium notariarum, atque Servumdei subdiaconum regionis secundae, nostrae cui praesidemus ecclesiae, vobis noscitur transmisisse; Migne 1848: epist. XIV, 43–51; Kukuljević-Sakcinski 1875: 4–5, br. VII; Ivanišević 1994: 162). Nakon svrgavanja Malha s toga položaja 591/592. g. službu je preuzeo poddakon rimske crkve Antonin (*De his autem capitulis de quibus conquestus es, Antonino subdiacono, et rectori illic patrimonii sancatae, cui, Deo auctore, praesidemus, Ecclesiae instanter iniunximus, ut si quidem in his ecclesiasticas invenerit immixtas esse personas, cum summa causas ipsas distinctione atque auctoritate definiat;* Bulić 1904: 27–28). Sjedište upravitelja papinskih posjeda u Dalmaciji nalazilo se negdje u Saloni ili u njejoj okolici. Nije isključeno da su u pitanju bile i *Gedatae* (Gate u Poljicima) gdje je za bizantskoga cara Justinijana (527–565) i pape Vigilija bio podignut monumentalni ranokršćanski sakralni objekt – po obliku i arhitektonskoj izvedbi iznimka među ranokršćanskim objektima ondašnjega svijeta (sl. 9) (Jeličić-Radonić 1994: 41–161). Nema nikakva dokaza da je Delminij u to vrijeme igrao bilo kakvu značajniju ulogu, odnosno da je uopće postojao kao urbano naselje. Drugorazredno naselje, kakvo je u to vrijeme po svoj prilici bio i Delminij, nije moglo biti sjedištem dijecezanskih biskupa. To je jasno istaknuto još 342. g. šestim kanonom crkvenoga sabora održanoga u *Serdici* (*Licentia danda non est ordinandi episcopum aut in vico aliquo aut in modica civitate, cui sufficit unus presbyter, quia non est necesse ibi episcopum fieri ne vilescat nomen episcopi et auctoritas;* Kurtscheid 1951: 107). Da je bilo drugačije, biskupima takvih mjesta bilo bi otežano obavljanje službe. Naime svi su oni (pa tako i sam papa Grgur I. Veliki) u to vrijeme bili i crkveni i politički prvaci romanskoga pučanstva spram ostrogotske vlasti (Brandt 1980: 123). Osim toga biskupima ne bi mogla biti osigurana ni osobna egzistencija. Utemeljenje biskupija u takvim mjestima kosilo se i s kasnoantičkom praksom koja ne samo da nije dopuštala osnivanje biskupija nego je zabranjivala podizanje crkava i kapela ako kleru koji ih je trebao opsluživati nisu bila jasno zajamčena sredstva (Jones 1960: 84–94; Николајевић 1971: 284–286). Protiv osnivanja biskupskih sjedišta u manjim mjestima Crkva je istupala i kasnije, primjerice pedeset i sedmim kanonom crkvenoga koncila održanoga 364. g. u Laodiceji (Hefele 1907:

fact confirmed by the case of the simonist *Salona* archbishop Maximus (592–599) to whom sub-deacon Antoninus could deny communion (*Quem si etiam amisso pallio adhuc in eadem pertinacia perseverare perspexeris, Dominici quoque corporis ac sanguinis eundem antistitem participatione privabis;* Bulić 1904: 21). In this context, it is clear that the administrators of the papal estates in Dalmatia, just as their seat, left a remarkable impression on the church in *Salona*. After the partial rescue of the *Salona* church archives and its transfer to Split (Katić 1993: 244–245; Marin 1980: 445), it became obvious that even its later transcribers considered the seat of the administrator of the papal estates in Dalmatia very important and treated it as a diocesan seat (*Postquam autem per predicationem predicti Johannis ac aliorum presulum salonitanorum duces Gothorum et Chroatorum ab Ariane hereseos fuerant contagione purgati, preter episcopos Dalmatie, in Sclauonia fuerunt aliquae statute episcopales ecclesie: videlicet ab oriente fuit episcopus delmitanus, unde Dalmatia dicta est; ab occidente fuit episcopus sciscianus, ubi beatus Quirinus marti quondam extitit presul;* Клаић 1967: 106–107; Gunjača 1973: 82). As such, together with the seat of the bishops of *Siscia* and *Scardona*, in 928 it was also offered to the Croatian bishop Gregory as a replacement for dissolved the Diocese of Nin (*Nonensis uero ecclesia non episcopum antiquitus, sed archipresbiterum sub dictione episcopi habuisse cognoscitur. Constat legitime, ut ipse episcopus in qualibet ecclesia ex his ecclesiis, que primis temporibus habuisse episcopos omnibus patet, cum sint itaque omnes populate et Deo adiuuante sacerdotum et plebium copiam habentes, preponatur siue in Scardonitana ecclesia uel Sisciana aut certe in Delminiensis (!) ecclesia. Quod si immensum pondus pontificii subire delectat et unum sibi diocesum sufficere non vult, horum trium magnitudinem diocesei ponderis ad interitum suum et eorum suscipiat;* Farlati 1765: 103–104; Batthyány 1785: 341–342; Šišić 1914: 221–223; Stipišić & Šamšalović 1967: 37). Even though there is no credible evidence to back the view of Delminium as the seat of a diocesan bishop, one can neither exclude *a priori* the possibility of some form of institutionalisation of Christianity in the Duvno area, as a number of Early Christian sacral structures have been registered here. Even so, the precise type of institutionalisation cannot be specified on the basis of the results of research conducted so far and available sources. One cannot exclude the possibility of a church parish (*parochia*).

1024). Toj se praksi suprotstavljao i papa Lav Veliki (440–461; Leo Magnus, epist. 12, 10, PL 54, 654). U tom je smislu 530. g. bio formuliran i dvanaesti kanon prvoga salonitanskog crkvenog sabora (*Nulla etiam altaria nobis liceat dedicare, nisi a fundatoribus firmo iure dignis fuerint donata redditibus, ut nulla deinceps de stipendiis clericorum vel pauperum querella nascatur, nec huius egestatis necessitate subiaceant*; Šišić 1914: 159–160; Клаић 1967: 80; Ivanišević 1994: 160). Dostojanstvo biskupske službe očituje se i u zakonodavstvu bizantskoga cara Justinijana (527–565) koje nije dopuštalo osnivanje novih biskupija u ruralnim, kao ni u manjim urbanim mjestima (Jedin 1995: 418–427). Upravitelji papinskih posjeda u Dalmaciji – bili oni đakoni, biskupi ili podđakoni – imali su kao papini predstavnici visoke ovlasti spram lokalnoga episkopata koje su uključivale i pravo uskrate pričesti i samim (nad)biskupima. To uostalom potvrđuje i slučaj salonitanskoga simonističkog nadbiskupa Maksima (592–599) kojemu je pričest mogao uskratiti podđakon Antonin (*Quem si etiam amisso pallio adhuc in eadem pertinacia perseverare perspexeris, Dominici quoque corporis ac sanguinis eundem antistitem participatione privabis*; Bulić 1904: 21). U kontekstu navedenoga jasno je da su upravitelji papinskih posjeda u Dalmaciji, baš kao i njihovo sjedište, ostavili upečatljiv dojam na salonitansku crkvu. Nakon djelomičnoga spašavanja salonitanskoga crkvenog arhiva i njegova prijenosa u Split (Katić 1993: 244–245; Marin 1980: 445) očito su kasniji njegovi prepisivači sjedište upravitelja papinskih posjeda u Dalmaciji smatrali vrlo važnim te ga tretirali kao dijecezansko biskupsko sjedište (*Postquam autem per predicationem predicti Johannis ac aliorum presulum salonitanorum duces Gothorum et Chroatorum ab Ariane hereseos fuerant contagione purgati, preter episcopos Dalmatie, in Sclauonia fuerunt alique statute episcopales ecclesie: videlicet ab oriente fuit episcopus delmitanus, unde Dalmatia dicta est; ab occidente fuit episcopus sciscianus, ubi beatus Quirinus marti quondam extitit presul*; Клаић 1967: 106–107; Gunjača 1973: 82). Kao takvo je, uz sjedišta biskupa Siscije i Scardone, 928. g. također bilo ponuđeno hrvatskome biskupu Grguru kao zamjena za dokinutu mu Ninsku biskupiju (*Nonensis uero ecclesia non episcopum antiquitus, sed archipresbiterum sub dictione episcopi habuisse cognoscitur. Constat legitime, ut ipse episcopus in qualibet ecclesia ex his ecclesiis, que primis temporibus habuisse episcopos omnibus patet, cum sint itaque omnes populate et Deo adiuuante sacerdotum et plebium copiam habentes, preponatur siue in Scardonitana ecclesia uel Sisciana aut certe in Delminiensis (!) ecclesia. Quod si immensum*

CONCLUSION

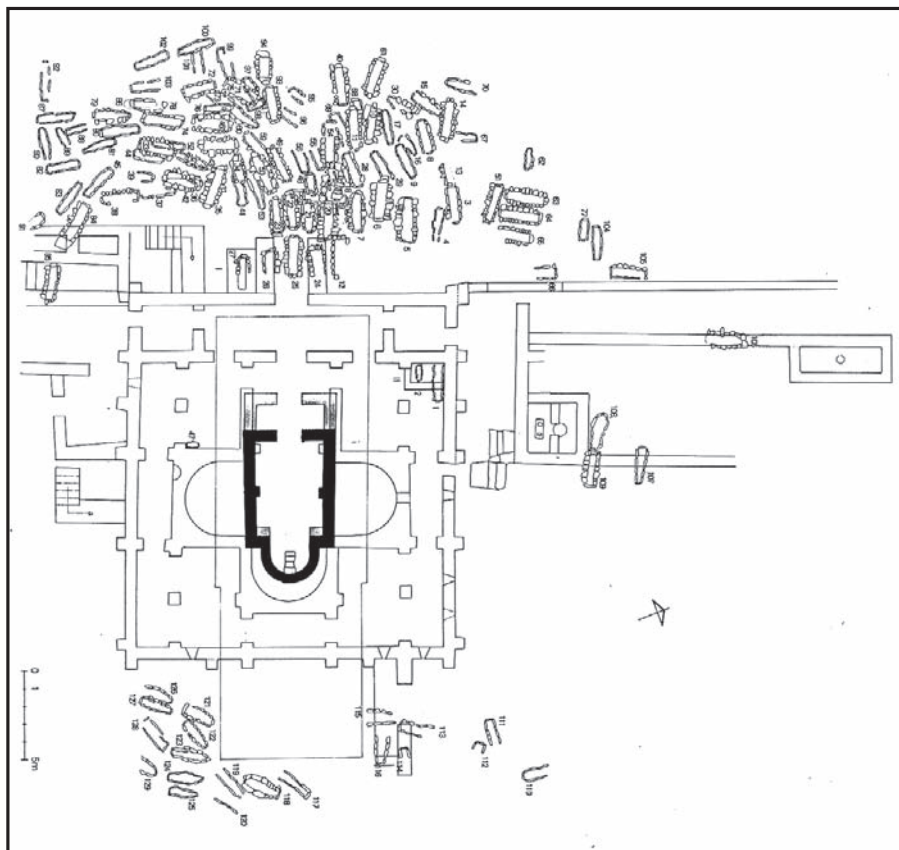
Neither political nor any other circumstances during Late Antiquity favoured the establishment of a diocese in the Duvno area. As known, the second *Salona* synod was soon followed by Iustinianus reconquest of Dalmatia and the expulsion of the Ostrogoths (534/535). Under such circumstances, *Salona* was also devastated, as crucial battles for the control of Dalmatia were held in its vicinity (Uglešić 1992: 71–72). Under the leadership of the runaway Byzantine army leader Indulf, the Ostrogoths surged into Dalmatia in 549 and in the process the territory from *Salona* to *Muccur* was once more ravaged. *Muccur* and *Laureate* were destroyed, and their peoples slain (Procopius, *Bellum gothicum*, III, 35, 26; IV, 35, 25; *Бизантиски извори, том 1*: 41, n. 74, 75; Uglešić 1992: 74). The principal Byzantine military base in the military campaign in 544 against the Ostrogoths was *Salona*, which functioned as staging point for the destruction of the Ostrogothic state from the autumn of 550 to the end of 551 (Uglešić 1992: 73, 74–75). Religious disputes (the so-called *Tria capitula*) also followed, and these were directly reflected in the status of the Dalmatian church. An active participant in these religious controversies was the Byzantine Emperor Iustinianus himself, as he presided over the fifth church synod held in Constantinople in 553 (Острогорски 1983: 96; Brandt 1980: 103). The *Tria capitula* disputes were upheld, among others, by the *Salona* archbishop Frontinianus (547–554), which is why Emperor Iustinianus had him expelled from *Salona* to *Antinoie* in the province of *Tebaida Prima*, and then in 562 to *Ancyra* in *Galatia* in *Asia Minor* (Ivanišević 1994: 239). He installed one of his own adherents, Peter (554–562) to this post, and then a certain Probinus (Bulić & Bervaldi 1912–1913: 227–230; Ivanišević 1993: 239–240). However, the supporters of orthodoxy and archbishop Frontinianus managed to persist in *Salona* until the pope Gregory I the Great (Farlati 1753: 194–207; Bulić & Bervaldi 1912–1913: 56–58). Due to their pressure, Probinus himself had to flee to *Aquileia* (Margetić 1993: 43; Goldstein 1995: 72). During these political and religious conflicts, the bishops of existing diocese also suffered, so it is difficult to believe that new diocese were established. An indirect confirmation of this assumption can be found in the acts of the second *Salona* synod, in which the division of the Diocese of Bestoe bishop Andreas (*Andreas episcopus Bestoensis ecclesiae, Andreas episcopus Bestuensis*) was postponed. The establishment of new diocese was also not favoured by other circumstances, such as the plagues in the Eastern Adriatic regions in 543, 561, ca 565, 591 and 599–600 (Gold-

pondus pontificii subire delectat et unum sibi dioeceseum sufficere non vult, horum trium magnitudinem dioecesei ponderis ad interitum suum et eorum suscipiat; Farlati 1765: 103–104; Batthyány 1785: 341–342; Šišić 1914: 221–223; Stipišić & Šamšalović 1967: 37). Usprkos činjenici da nema uvjerljivih dokaza kojima bi se mogla potkrijepiti teza o Delminiju kao sjedištu dijecezanskoga biskupa, ne može se *a priori* isključiti ni mogućnost neke vrste institucionalizacije kršćanstva i na duvanjskim prostorima – na njima je registrirano više ranokršćanskih sakralnih objekata. No o kakvu bi se vidu intencionalizacije moglo raditi, ne može se precizirati na osnovi rezultata dosadašnjih istraživanja i raspoložive izvorne građe. Nije isključeno da je u pitanju bila crkvena župa (*parochia*).

ZAKLJUČAK

Utemeljenju biskupije na duvanjskim prostorima nisu u kasnoantičko doba pogodovale ni političke ni bilo koje druge okolnosti. Kao što je poznato, ubrzo nakon drugoga salonitanskog sabora uslijedila je Justinijanova rekonkvista Dalmacije, odnosno izgon Ostrogota (534/535. g.). U tim je okolnostima postradala i *Salona* oko koje su vođene presudne bitke za kontrolu nad Dalmacijom (Uglešić 1992: 71–72). Pod vodstvom odmetnutoga bizantskog vojskovođe Indulfa Ostrogoti su 549. g. provalili u Dalmaciju i pritom je iznova poharano područje od *Salone* do *Muccura*. *Muccur* i *Laureate* bili su razoreni, a njihovo pučanstvo poklano (Procopius, *Bellum gothicum*, III, 35, 26; IV, 35, 25; *Бизантиски извори*: 41, n. 74, 75; Uglešić 1992: 74). Glavna bizantska vojna baza u ratnome pohodu 544. g. protiv Ostrogota bila je *Salona* koja je od jeseni 550. do konca 551. g. imala funkciju polazišta u konačnome uništenju ostrogotske države (Uglešić 1992: 73, 74–75). Uslijedili su i vjerski sporovi (tzv. *Tria capitula*) koji su se neposredno odrazili i na stanje u dalmatinskoj crkvi. Aktivni sudionik tih vjerskih kontroverzija bio

stein 1992: 64–67; 1995: 74). The final decade of the sixth century were marked by the conflicts between the *Salona* archbishops Natalis (ca 580–592) and Maximus (592–599) and pope Gregory I the Great. The expansion of Church organisation was also prevented by the Avar-Slav invasions, frequent at precisely that time, and one of the most arduous occurred in 597, when the Avar Khan Bajan razed several dozen settlements and fortifications along the *Servitium-Salona* road (*Бизантиски извори* 121, n. 74; Goldstein 1992: 77). Pursuant to the aforementioned points, one can justifiably conclude that there are no convincing arguments to back the assertion that Delminium was the seat of a diocesan bishop, or that the Duvno diocese existed prior to the Split archbishop Peter (1297–1324; Rupčić 1981: 110), who was quite instrumental in the establishment of the Duvno and Makarska diocese (Kovačić 1999: 116).

Slika 9. Ranokršćanski objekt iz Gata u Poljicima (Jeličić-Radonić 1994: plan iza str. 240).

Figure 9. Early Christian building from Gata in Poljica (Jeličić-Radonić 1994: layout after p. 240).

je i sam bizantski car Justinijan pod čijim je predsjedanjem 553. g. u Carigradu održan peti crkveni sabor (Острогорски 1983: 96; Brandt 1980: 103). Sporove *Tria capitula* podržao je među ostalima i salonitanski nadbiskup Frontinijan (547–554), zbog čega ga je car Justinijan dao protjerati iz *Salone* u *Antinoie* u provinciji *Tebaida Prima*, a potom 562. g. u *Ancyru* u Galaciji u Maloj Aziji (Ivanišević 1994: 239). Na njegovo je mjesto dao postaviti svoga pristalicu Petra (554–562), a potom nekog Probina (Bulić & Bervaldi 1912–1913: 227–230; Ivanišević 1993: 239–240). Međutim pristalice pravovjerja i nadbiskupa Frontinijana uspjeli su se u *Saloni* održati do Grgura I. Velikog (Farlati 1753: 194–207; Bulić & Bervaldi 1912–1913: 56–58). Zbog njihovih je pritisaka i sam Probin morao pobjeći u Akvileju (Margetić 1993: 43; Goldstein 1995: 72). Tijekom ovih političko-vjerskih sukobljavanja stradavali su i biskupi postojećih biskupija, pa je teško povjerovati da su se osnivale nove biskupije. Neizravnu potvrdu toj pretpostavci pronalazimo u aktima drugoga salonitanskog sabora u kojima je zabilježeno odgađanje razdiobe biskupije bistuenskoga biskupa Andreasa. Osnivanju novih biskupija nisu pogodovale ni druge okolnosti, primjerice haranja kuge na istočnojadranskim prostorima 543, 561, oko 565, 591. te 599–600. g. (Goldstein 1992: 64–67; 1995: 74). Posljednja desetljeća 6. st. obilježili su sukobi salonitanskih nadbiskupa Natalisa (oko 580–592) i Maksima (592–599) s papom Grgurom I. Velikim. Širenje crkvene organizacije sprečavale su i avarsko-slavenske provale česte upravo u ovo vrijeme, a jedna od najtežih bila je ona 597. g. tijekom koje je avarski kagan Bajan uz cestu *Servitium – Salona* poharao više desetaka naselja i utvrda (*Бизантиски извори* 121, n. 74; Goldstein 1992: 77). U skladu s rečenim opravdano je zaključiti da ne postoje uvjerljivi argumenti koji bi potvrdili tezu da je Delminij bio sjedište dijecezanskoga biskupa, odnosno da je Duvanjska biskupija postojala prije splitskoga nadbiskupa Petra (1297–1324; Rupčić 1981: 110) koji je vrlo zaslužan za uspostavu Duvanjske i Makarske biskupije (Kovačić 1999: 116).

KRATICE / ABBREVIATIONS

CIL 3	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Asiae Provinciarum Graecarum Illyrici Latinae</i> III, Berolini, 1873–1902.
CCSL	S. Gregorii Magni: <i>Registrum epistularum libri I–VII</i> . Corpus Christianorum, Series Latina, sv. CXL A, (Ed. Dag NORBERG), Turnholti, MCMLXXXII.
GZM	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja</i> , Sarajevo.
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL. – Situla 25</i> . Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani (ed. A. & J. Šašel), Ljubljana, 1986.
MGH	<i>Gregorii I. Papae registrum epistolarum</i> , Tomus I. (ed. Paulus Ewald & Ludovicus M. Hartmann), Berlin, 1891.
Nova et vetera	<i>Nova et vetera: revija za filozofsko-teološke i srodne discipline</i> , Sarajevo.
PL	<i>Patrologia latina</i> .
VAHD	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> , Split.
WMBH	<i>Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina</i> , Wien.

IZVORI I LITERATURA / LITERARY SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Ančić 1990	J. Ančić: <i>Duvanjska biskupija i duvanjski sabor</i> , Mostar, 1990.
Ančić 2000	J. Ančić: “Osvrt na mišljenje dr. Ante Škegre o Duvanjskoj biskupiji”, <i>Crkva na kamenu</i> , kolovoz – rujan 2000, 15.
Archidiaconus 1894	Th. Archidiaconus: <i>Historia salonitana</i> (ed. Franjo Rački), Zagrabiae, 1894.
Atanacković-Salčić 1986	V. Atanacković-Salčić: “Zaštita antičkog epigrafskog spomenika iz Karlova Hana (Prisoje) kod Duvna”, <i>Hercegovina: časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe</i> 5, 1986, 7–17.
Bagarić 1989	I. Bagarić: <i>Duvno. Povijest župa duvanjskog samostana. Prigodom 150. obljetnice današnje župe Duvno 1839–1989</i> , Duvno, 1989.
Bagarić 1998	I. Bagarić: “Duvno u doba Ilira, Rimljana i hrvatskih vladara”, in J. Bratulić (ed.), <i>Zbornik radova ‘Prvi hrvatski kralj Tomislav’</i> , Zagreb, 1998, 19–36.
Bakula 1867	P. Bakula: <i>Schematismus topographico = historicus Custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina sub regimine spirituali fratrum min: observ: Sancti Francisci pro anno Domini</i> , Spalati, 1867.
Basler 1966	Đ. Basler: “Kasnoantičko doba”, in <i>Kulturna istorija Bosne i Hercegovine</i> , Sarajevo, 1966, 303–365.
Basler 1972	Đ. Basler: <i>Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini</i> , Sarajevo, 1972.
Basler 1982	Đ. Basler (= Juraj Kujundžić): “Povijest kršćanstva na tlu Mostarsko-duvanjske biskupije do ranog srednjeg vijeka”, <i>Nova et vetera</i> XXXII, 1982, 139–148.
Basler 1984	Đ. Basler: “Kasnoantičko doba”, in M. Popadić (ed.), <i>Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast</i> , Sarajevo, 1984, 309–373.
Basler 1991	Đ. Basler: “Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća”, in Ž. Puljić & F. Topić (ed.), <i>Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije (1089–1989)</i> , Sarajevo, 1991, 1–9.
Basler 1993	Đ. Basler: <i>Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina</i> , Wien, 1993.

- Batthyány 1785 I. Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium, opera et studio Ignatii comitis de Batthyán episcopi Transilvaniae collectae, et illustratae*, Tomus primus, Albae Carolinae, 1785.
- Benac 1985 A. Benac: *Utvrđena ilirska naselja (I). Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Sarajevo, 1985.
- Benković 1966 A. Benković: *Naselja Bosne i Hercegovine sa katoličkim stanovništvom. Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII. vijeka do danas*, Đakovo, 1966.
- Bilogrivić 1998 N. Bilogrivić: *Katolička crkva na području današnje Banjalučke biskupije do invazije Turaka. Topološke i povijene crtice*, Sarajevo, 1998.
- Византиски извори 1955 *Византиски извори за историју народа Југославије*, том 1, Београд, 1955.
- Bojanovski 1965 I. Bojanovski: "Crkvina, Crvenica, Duvno – kasnoantička bazilika, praistorijski i antički nalazi", *Arheološki pregled* 7, Beograd, 1965, 134–140.
- Bojanovski 1968 I. Bojanovski: "Prisoje, Buško blato, Duvno – kasnoantička bazilika", *Arheološki pregled* 10, Beograd, 1968, 162–165.
- Bojanovski 1974 I. Bojanovski: *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, 1974.
- Bojanovski 1984 I. Bojanovski: "Delminium", in *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3, Zagreb, 1984, 412–413.
- Bojanovski 1988 I. Bojanovski: *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.
- Brandt 1980 M. Brandt: *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka I*, Zagreb, 1980.
- Bratož 1993 R. Bratož: "Die frühchristliche Kirche in Makedonien und Rom", in K. Dietz, D. Henning & H. Kaletsch (eds.), *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum. Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet*, Würzburg, 1993, 509–551.
- Bulić 1904 F. Bulić: "S. Gregorio Magno papa nelle sue relazioni colla Dalmazia (a. 590.–604.)", Supplemento al: *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 27, Spalato, 1904, 17–47.
- Bulić 1922 F. Bulić: "Sv. Petar in Selo (di Jesenice di Poljica)", *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 40–42, Spalato, 1922, 102–103.
- Bulić 1928 F. Bulić: "Sv. Venancije prvi biskup solinski i mučenik duvanjski", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva*, n. s. 15, Zagreb, 1928, 55–71.
- Bulić 1984 F. Bulić: *Izabrani spisi*, Split, 1984.
- Bulić 1986 F. Bulić: "Po ruševinama stare Salone", *Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 79, Split, 1986.
- Bulić & Bervaldi 1912–1913 F. Bulić & J. Bervaldi: *Kronotaksa solinskih biskupa i spljetskih nadbiskupa*, Zagreb, 1912–1913.
- Cambi 1976 N. Cambi: "Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali", in Š. Batović (ed.), *IX kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972 (Materijali XII)*, Zadar, 1976, 239–282.
- Cambi 1978 N. Cambi: "Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia", in *Atti del IX congresso internazionale di archeologia cristiana, Roma 21–27 settembre 1975*, vol. 2, Roma, 1978, 141–156.
- Cambi 1994 N. Cambi: "Truhelka i starokršćanska arheologija", in N. Majnarić Pandžić (ed.), *Čiro Truhelka zbornik*, Zagreb, 1994, 33–49.
- Chevalier 1995 P. Chevalier: "Ecclesiae Dalmatiae", in N. Duval & E. Marin (ed.), *Starokršćanska arhitektura u Rimskoj provinciji Dalmaciji (4.–7. st.). Salona II*, Tome 1 – Catalogue, Rome – Split, 1995.
- Chevalier 1995a P. Chevalier: "Ecclesiae Dalmatiae", in N. Duval & E. Marin (ed.), *Starokršćanska arhitektura u Rimskoj provinciji Dalmaciji (4.–7. st.). Salona II*, Tome 2 – Illustrations et conclusions, Rome – Split, 1995.

- Човић 1976 Б. Човић: *Од Бутмира до Илира*, Сарајево, 1976.
- Draganović 1934 К. Draganović: *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas (Prilog uz istoimenu historijsko-statističku kartu)*, Zagreb, 1934.
- Draganović 1939 К. Draganović: *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1939.
- Fabianich 1874 D. Fabianich: *La Dalmazia nei primi cinque secoli del cristianesimo*, Zara, 1874.
- Farlati 1751 D. Farlati: *Illyrici sacri tomus primus. Ecclesia Salonitana ab eius exordio usque ad saeculum quartum aerae Christianae*, Venetiis, 1751.
- Farlati 1753 D. Farlati: *Illyrici sacri tomus secundus. Ecclesia Salonitana. A quarto saeculo aere christianae usque ad excidium Salonae. Accessere Vita Diocletiani Imperatoris, Acta Sanctorum ex ejus genere*, Marmora Salonitana, Venetiis, 1753.
- Farlati 1769 D. Farlati: *Illyrici sacri tomus quartus. Ecclesiae suffraganae metropolis Spalatensis*, Venetiis, 1769.
- Gams 1873 P. B. Gams: *Series episcoporum ecclesiae catholicae, quotquot innotuerunt a Beato Petro Apostolo*, Ratisbonae, 1873.
- Goldstein 1992 I. Goldstein: *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992.
- Goldstein 1995 I. Goldstein: *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995.
- Goluža 1998 B. Goluža: *Povijest Crkve*, Mostar, 1998.
- Gunjača 1973 S. Gunjača: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*. Knjiga I. Izvori (analiza i kritika), Zagreb, 1973.
- Hefele 1907 K. J. Hefele: *Histoire des Conciles: d'après les documents originaux I/2*, Paris, 1907.
- Ivanišević 1993 M. Ivanišević: "Salonitanski biskupi", VAHD 86, 1993, 223–252.
- Ivanišević 1994 M. Ivanišević: "Povijesni izvori", in *Salona christiana*, Split, 1994, 105–195.
- Jedin 1995 H. Jedin: *Velika povijest crkve (II. Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog)*, Zagreb, 1995.
- Jelenić 1925 H. Jelenić: "Mostarsko-duvanjska biskupija", in *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II*, Zagreb, 1925, 1048.
- Jeličić-Radonić 1994 J. Jeličić-Radonić: *Gata. Crkva Justinijanova doba / A Church from Justinian's Time*, Split, 1994.
- Jolić 1998 R. Jolić: "Crkvene prilike u Posušju kroz toljeća turske vladavine (od XV. stoljeća do 1878.)", in R. Jolić, J. Oreč, V. Mišetić & T. Begić (eds.), *Ljetopis posuški*, Posušje, 1998, 90–165.
- Jolić 2002 R. Jolić: *Duvno kroz stoljeća*, Tomislavgrad – Zagreb, 2002.
- Jones 1960 H. M. Jones: "Church finance in the fifth and sixth centuries", *Journal of Theological Studies* n. s. II, Oxford, 1960, 84–94.
- Katić 1993 L. Katić: *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti*, Split, 1993.
- Katičić 1998 R. Katičić: *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb, 1998.
- Клаић 1967 H. Клаић: *Historia salonitana maior*, Београд, 1967.
- Kolarić 1993 J. Kolarić: *Povijest kršćanstva na našem tlu prije dolaska Hrvata*, Zagreb, 1993.
- Kolarić 1998 J. Kolarić: *Povijest kršćanstva u Hrvata*, Zagreb, 1998.
- Kovačić 1999 S. Kovačić: "Iz prošlosti makarske biskupije", in *Makarski biskup fra Bartul Kačić Žarković Brist, 1572. – Sućuraj, 1645. Život – djelo – vrijeme. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Sućurju, 24. lipnja 1995*, Sućuraj, 1999, 115–124.
- Kukuljević-Sakcinski 1875 I. Kukuljević-Sakcinski: *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Monumenta historica Slavorum meridionalium*, Zagreb, 1875.

- Kurtscheid 1951 B. Kurtscheid: *Historia iuris canonici. Historia institutorum ab ecclesiae fundatione usque ad Gratianum. Ad usum scholarum*, Romae, 1951.
- Lučić 1960 J. Lučić: “Dumno”, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique* 14, Paris, 1960, 1020–1024.
- Mandić 1935 D. Mandić: “Duvanjska biskupija od XIV.–XVII. stoljeća”, *Croatia sacra. Arhiv za crkvenu povijest Hrvata* 5, 1935, 3–98.
- Mandić 1935a M. Mandić: “Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna”, *GZM* 47, 1935, 7–16
- Mandić 1963 D. Mandić: “Sv. Venancij ili sv. Dujam prvi biskup i osnivatelj solinsko-split-ske biskupije?”, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Roma, 1963.
- Mansi 1960 J. D. Mansi: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio cujus Joannes Dominicus Mansi et post ipsius mortem Florentinus et Venetianus editores ab anno 1758 ad annum 1798, priores triginta unum tomos eddiderunt nunc autem continuata, et Deo favente absoluta*. Vol. 9, 10 (ed. secunda), Graz, 1960.
- Margetić 1993 L. Margetić: “Odnosi Liburnije i Istre u antici i ranom srednjem vijeku”, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 35, 1993, 37–61.
- Marić 1969 Z. Marić: “Kasnoantička nekropola na praistorijskoj gradini u Koritima kod Duvna”, in A. Benac (ed.), *Simpozijum “Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena” održan 24-26. oktobra 1968. u Mostaru*, Sarajevo, 1969, 239–243.
- Marin 1980 E. Marin: “Kasnoantički kontinuitet u srednjovjekovnom Splitu”, *Mogućnosti: književnost, umjetnost, kulturni problemi* 4, 1980, 443–459.
- Mayer 1959 A. Mayer: *Die Sprache der alten Illyrier II*, Wien, 1959.
- Migne 1848 J. P. Migne: *Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Inocentii III tempora floruerunt. Tomus LXIX: Magni Aurelii Cassiodori senatoris, viri patricii, consulares, et vivarensis oblatis opera omnia. Praecedunt Vigiliis papae, Gildae Sapientis et Pelagii papae scripta universa*, Parisii, 1848.
- Migne 1849 J. P. Migne: *Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Inocentii III tempora floruerunt. Tomus 77: Sancti Gregorii Papae I cognomenta Magni, Opera omnia, accurante Jacques Paul Migne, tomus tertius*, Parisii, 1849.
- Miletić 1979 N. Miletić: “Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna”, *GZM* 33, 1979, 141–204.
- Miletić 1983 N. Miletić: “Srednjovjekovni arheološki spomenici jugozapadne Bosne”, in B. Govedarica (ed.), *Zbornik knjiga – Livre 1: Arheološka problematika zapadne Bosne*, Sarajevo, 1983, 231–237.
- Miletić 1984 N. Miletić: “Rani srednji vijek”, in M. Popadić (ed.), *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, 1984, 375–434.
- Miletić 1988 N. Miletić: “Mastirine, Bukova Gora, Duvno”, in *Arheološki leksikon* 3, Sarajevo, 1988, 271.
- Mirošević *et al.* 1995 F. Mirošević, F. Šanjek, J. Kolarić & T. Macan: *Povijest svijeta i Hrvatske do 1789. godine. (Pregled)*, Zagreb, 1995.
- Николајевић 1971 И. Николајевић: “Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза”, *Зборник радова Византолошког института* 13, Београд, 1971, 284–292.

- Nиколајевић 1986 I. Николајевић: “Тома архиђакон, ‘Анастасије библиотекар’ и Јене Бори у културној историји Босне и Херцеговине”, *Зборник радова Византолошког института* 24–25, Београд, 1986, 139–149.
- Острогорски 1983 Г. Острогорски: *Историја Византије*, Београд, 1983.
- Раšалић 1960 Е. Раšалић: *Античка насеља и комуникације у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1960.
- Раšквалин 1981 V. Раšквалин: “Археолошки налази с театарском тематиком с подручја SR Босне и Херцеговине”, in Danica Dimitrijević (ed.), *Антички театар на тлу Југославије*, Нови Сад, 1981, 245–249.
- Раšквалин 1988 V. Раšквалин: “Bare (Crkvina), Prisoje-Ljubičići, Duvno”, in *Археолошки лексикон Босне и Херцеговине* 3, Сарајево, 1988, 260.
- Раšквалин & Zelenika 1964 V. Раšквалин & A. Zelenika: “Археолошки налази код Карлова Хана код Дувна”, *GZM* 19, 1964, 213–216.
- Пач 1897 К. Пач: “Нови споменици из Жупањац – Делминиума”, *GZM* 9, 1897, 227–243.
- Patsch 1899 С. Patsch: “Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. Dritter Teil”, *WMBH* 6, 1899, 154–273.
- Patsch 1902 К. Patsch: “Rimska naseobina kod Šuice”, *GZM* 14, 1902, 6–8.
- Patsch 1904 С. Patsch: “Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. Sechster Teil”, *WMBH* 9, 1904, 171–301.
- Patsch 1904a К. Patsch: “Prilog topografiji i povjesti Županja – Delminiuma”, *GZM* 16, 1904, 307–365.
- Perić et al. 2003 Perić et alii: *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prosvjećeničnika / Toma Arhidakon*; predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić; povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol; studija “Toma Arhidakon i njegovo djelo” Radoslav Katičić, Split, 2003.
- Petrinec et al. 1999 М. Petrinec, Т. Šeparović & В. М. Vrdoljak: *Археолошка збирка Франјевачког музеја у Livnu. Каталози и монографије*, Split, 1999.
- Procopius, *Bellum gothicum* Procopius of Caesarea: *The Gothic War (Bellum Gothicum)* I–IV, London, 1968–78.
- Puljić 1995 I. Puljić: “Neum – povijesna domovina Hrvata”, in I. Puljić (ed.), *Neum zavičaj i zemlja Hrvata (Humski zbornik 1)*, Neum, 1995, 11–109.
- Puljić 1996 I. Puljić: “Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji”, *Zbornik znanstvenog simpozija: “Povijest hrvatskog Počitelja”*, Čaplina – Zagreb, 1996, 88–150.
- Puljić 1999 I. Puljić: “Stolac – sjedište kasnoantičke biskupije sarsenterensis”, *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata (Humski zbornik 4)*, Zagreb – Stolac, 1999, 53–116.
- Radimský 1894 V. Radimský: “Starine kotara županjačkog u Bosni”, *GZM* 6, 1894, 283–319.
- Rupčić 1981 B. Rupčić: “Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do g. 1735”, *Nova et vetera XXXI*, 1981, 106–136.
- Šanjek 1993 F. Šanjek: *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*, Zagreb, 1993.
- Šanjek 1996 F. Šanjek: *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st)*, Zagreb, 1996.
- Šanjek 1997 F. Šanjek: “Crkva i kršćanstvo”, in *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost (sv. I). Srednji vijek (VII–XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, Zagreb, 1997, 217–236.
- Šanjek 1998 F. Šanjek: “Crkva u Hrvata u vrijeme kralja Tomislava (oko 910. do 928.)”, in J. Bratulić (ed.), *Zbornik radova “Prvi hrvatski kralj Tomislav”*, Zagreb, 1998, 83–101.

- Šišić 1914 F. Šišić: *Priručnik izvora hrvatske historije*, dio I. čest 1 (do god. 1107.), Zagreb, 1914.
- Škegro 2000 A. Škegro: "Duvanjski prostori u antici", in J. Krišto (ed.), *Duvanjski zbornik. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Duvanjski kraj kroz povijest, Tomislavgrad, 6–7. srpnja 2000*, Zagreb – Tomislavgrad, 2000, 79–113.
- Škegro 2000a A. Škegro: "Je li Delminij bio biskupsko sjedište?", *Povijesni prilozi* 19, Zagreb, 2000, 9–86.
- Škegro 2000b A. Škegro: "Je li Duvno bilo biskupsko sjedište?", *Crkva na kamenu*, Mostar, lipanj 2000, 15.
- Škegro 2000c A. Škegro: "Ponovno o Duvanjskoj biskupiji", *Crkva na kamenu*, Mostar, studeni 2000, 15.
- Škegro 2002 A. Škegro: *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključanja u Bosanski apostolski vikarijat*, Zagreb, 2002.
- Škegro 2008 A. Škegro: "Mukurska biskupija (*Ecclesia Muccuritana*)", *Povijesni prilozi* 34, Zagreb (u tisku / in press).
- Steindorff 1995 L. Steindorff: "Tumačenja riječi Dalmatia u srednjovjekovnoj historiografiji. Istovremeno o saboru na planities Dalmae", in N. Budak (ed.), *Etnogeneza Hrvata / Ethnogeny of the Croats*, Zagreb, 1995, 148–158.
- Stipišić & Šamšalović 1967 J. Stipišić & M. Šamšalović: *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Svezak I. Listine godina 743–1100, Zagreb, 1967.
- Tomaschek 1880 W. Tomaschek: "Die vor-slavische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-Gora und angrenzenden Gebiete", in *Separatabdruck aus Mittheilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft*, Wien, 1880.
- Tomasović 2004 M. Tomasović: *800 godina života na prostoru Makarske*, Makarska, 2004.
- Ughelli 1720 D. F. Ughelli: *Italia sacra sive de episcopibus Italiae, et insularum adjacentium tomus sextus. Completeus Metropolitanas, earumque suffraganeas ecclesias, que in Campaniae Felicis, Aprutii, Hirpinorumque Neapolitani Regni claris Provinciis recensentur. Auctore D. Ferdinando Ughello Florentino abbate SS. Vincentii, Anastasii ad Aquas Sabias Ordinis Cisterciensis, Sacrae Congregationis Indicis Consultore. Editio Secunda aucta, emendata. Cura et studio Nicolai Coleti, Ecclesiae S. Moysis Venetiarum Sacerdotis Alumni, Venetiis*, 1720.
- Uglešić 1992 A. Uglešić: "Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 30(17), Zadar, 1990/1991 [1992], 65–78.
- Vanino 1942 M. Vanino: "Prve pojave kršćanstva u Bosni", in *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Sarajevo, 1942, 138–158.
- Vasiliev 1950 A. A. Vasiliev: *Justin the First. An introduction to the epoch of Justinian the Great*, Cambridge Mass., 1950.
- Vidović 1996 M. Vidović: *Povijest crkve u Hrvata*, Split, 1996.
- Vrdoljak 1990 B. M. Vrdoljak: "Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III (18) Split, 1988 [1990], 119–194.
- Wilkes 1976 J. J. Wilkes: "Boundary Stones in Roman Dalmatia", *Arheološki vestnik* 25, 1976, 258–274.
- Zaninović 1966 M. Zaninović: "Ilirsko pleme Delmati", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* IV/2, 1966, 27–92.
- Zaninović 1967 M. Zaninović: "Ilirsko pleme Delmati, II. dio. Materijalna i duhovna kultura", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* V/3, 1967, 5–101.
- Zaninović 1969 M. Zaninović: "Delminium – primjedbe uz lokaciju", *VAHD* 63–64 1961–1962 [1969], 49–55.

- Zaninović 1996 M. Zaninović: “Delminium”, in M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996, 200–208.
- Zaninović 1998 M. Zaninović: “Delminium”, in J. Bratulić (ed.), *Zbornik radova ‘Prvi hrvatski kralj Tomislav’*, Zagreb, 1998, 11–16.
- Zeiller 1906 J. Zeiller: *Les origines chretiennes dans la province Romaine de Dalmatie*, Paris, 1906.